"Filologiya va pedagogikada yangicha ilmiy izlanishlar: an'anaviylikdan zamonaviylikka"

БОЛАЛИК МАКОНИ ВА БОЛА ОБРАЗИ: РУС ВА ЎЗБЕК НАСРИДА ХРОНОТОП ТАЛҚИНИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

Бўриева Робия Отажоновна
Термиз давлат университети
Рус адабиётшунослиги кафедраси мустақил изланувчиси
robiyaburiyeva1997@gmail.com

Аннотация:

Тезисда рус ва ўзбек насрида бола образининг шаклланишида бадиий макон ва замон бирлиги, яъни хронотоп бажарадиган вазифа қиёсий-типологик аспектда кўриб чиқилади. Л.Толстойнинг «Болалик», С.Аксаковнинг «Багров-набиранинг болалик йиллари», В.Распутиннинг «Француз тили сабоқлари» асарлари Ойбекнинг «Болалик», Ғ.Ғуломнинг «Шум бола», Х.Тўхтабоевнинг «Сариқ девни миниб» асарлари ва Эркин Аъзам қиссалари билан қиёсланади. Рус насрида болалик макони идрок ва хотира орқали ичкарига йўналтирилгани, ўзбек насрида эса у жамоа ва йўл орқали ахлоқий синов майдонига айлангани асосланади.

Калит сўзлар:

бола образи, хронотоп, болалик концепти, мулк, маҳалла, йўл, идрок, ахлоқий синов, типологик қиёс.

Бола образи тадқиқотларида асосий эътибор одатда қаҳрамоннинг феъл-атвори, ахлоқий сифатлари ва руҳий ўсишига қаратилади. Боланинг қаерда улғайиши, у яшайдиган макон образ мазмунини қай даражада белгилаши эса нисбатан кам ўрганилган. Ҳолбуки, М.Бахтин назариясига кўра, адабиётдаги инсон образи хронотоп билан узвий боғлиқ: замон ва макон бирлиги қаҳрамон қандай воқеаларга дуч келишини, унинг шахсияти қайси йўл билан очилишини олдиндан белгилаб беради [1]. Болалик ҳақидаги насрда бу боғлиқлик айниқса яққол намоён бўлади, чунки бола ҳали ўз маконини танламайди, у катталар яратган дунёга туғилади ва шу дунёни ўзлаштириш жараёнида шаклланади. Шу сабабли болалик макони асарда шунчаки фон эмас, балки болалик концептининг бадиий моделидир.

Масалани қиёсий ўрганишнинг методологик асоси В.Жирмунскийнинг типологик ёндашувидир. Унга кўра, турли халқлар адабиётидаги ўхшаш ҳодисалар бевосита таъсир ёки алоқа натижаси бўлиши шарт эмас, улар ўхшаш

ижтимоий-тарихий ва маданий шароитда мустақил равишда юзага келиши мумкин [3]. Рус ва ўзбек насрида болалик хотираси ва болалик саргузашти жанрлари ана шундай типологик параллел сифатида майдонга чиқади. Бир хил тип доирасида ҳар бир адабиёт ўз миллий концептини гавдалантиради: тип миллатлараро, концепт эса миллий хусусиятга эга. Бадиий воқеа назарияси нуқтаи назаридан ҳам бу фарқ муҳим, чунки воқеанинг ички ёки ташқи табиати матндаги қаҳрамон ва макон муносабатидан келиб чиқади [5].

Рус классик автобиографик насрида болалик макони, энг аввало, дворян мулки, уй ва оила муҳитидир. Л.Толстойнинг «Болалик» қиссасида воқеалар Николенька яшайдиган хоналар, онасининг меҳмонхонаси, Карл Иванович хонаси, боғ ва ов майдони атрофида кечади [12]. Бу макон ташқи хавф-хатардан ҳимояланган, ёпиқ ва оилавий маросимлар асосида тартибга солинган. Бундай муҳитда боланинг асосий воқеаси ташқи ҳаракат эмас, балки идрок ва туйғунинг ҳаракатидир: эрталабки уйғониш ёки муаллимнинг арзимас бир хатти-ҳаракати боланинг ички дунёсида мураккаб кечинмалар занжирини юзага келтиради. Л.Гинзбург рус психологик насри учун хос бўлган бу хусусиятни инсон ички ҳаётининг таҳлилий тасвири билан изоҳлайди [4]. Толстой қиссасида макон боланинг онги орқали ўзлаштирилади ва хотира призмасидан ўтказилади. Катта ёшли ровий болалик уйига хотира орқали қайтар экан, макон тарихий жой сифатида эмас, ички тажриба маскани сифатида қайта қурилади. Онанинг ўлими ва Москвага кўчиш билан бу маконнинг бузилиши ҳам, энг аввало, руҳий ҳодиса, болалик уйғунлигининг барҳам топиши тарзида тасвирланади.

С.Аксаков асарида макон бир қадар кенгроқ: Уфа, Багрово, улар ўртасидаги узоқ сафарлар, дала, дарё ва дашт табиати Серёжа тажрибасининг асосий манбаига айланади [13]. Бироқ бу кенгайиш боланинг ижтимоий синовга дуч келиши билан эмас, балки унинг таассуротлар доираси аста-секин очилиши билан боғлиқ. Табиат Аксаков қаҳрамони учун кузатиш, ҳайратланиш ва англаш объектидир; балиқ овлаш ёки дашт манзараси боланинг сезги ва идрокини тарбиялайди. Йўл ҳам бу ерда синов йўли эмас, таассурот йўлидир. Боланинг дунёга кириши макон билан танишиш орқали рўй беради ва ҳар бир янги жой унинг ички дунёсига қўшилган янги қатлам сифатида намоён бўлади.

В.Распутиннинг «Француз тили сабоқлари» ҳикояси бу анъанада чегара ҳолатни ташкил этади. Қаҳрамон ўқиш учун қишлоқдан туман марказига юборилади, оила ҳимоясидан маҳрум бўлади, очлик ва бегоналик шароитида пул учун ўйинга киришади [9]. Бу ҳолат шаклан ахлоқий синов маконини эслатади. Аммо Распутин синовни ички ҳодиса сифатида талқин этади: боланинг уят, ғурур ва миннатдорлик туйғулари ҳикоянинг асосий воқеасига айланади, Лидия Михайловна билан муносабат эса катта ёшдаги ровий хотирасида маънавий

сабоқ сифатида қайта англанади. Ижтимоий синов маконига тушган рус адабиёти қаҳрамони учун ҳам ҳал қилувчи жараён ташқи хатти-ҳаракат эмас, онгнинг ўсиши бўлиб қолади. Бу мисол рус насрида онтогенетик-психологик парадигма мутлақ эмас, лекин ҳукмрон тенденция эканини кўрсатади.

Ўзбек насрида болалик макони бошқа тамойил асосида қурилади. Унинг марказида ёпиқ оила уйи эмас, маҳалла, гузар, кўча, бозор ва йўл туради. Бу маконлар болани ҳимоялашдан кўра уни жамоа олдида синайди. Маҳалла ўзбек маданиятида фақат яшаш жойи эмас, ахлоқий меъёрлар назорат қилинадиган ижтимоий институт ҳамдир. Бола маҳаллада доимо катталар нигоҳи остида бўлади, унинг ҳар бир қилмиши оила шаъни билан боғланади. Бадиий образнинг маъноси қаҳрамон ва муҳит ўртасидаги муносабатда очилишини ҳисобга олсак [6], ўзбек болалик насрида макон бола учун ахлоқий масъулият майдони вазифасини бажаради.

Ойбекнинг «Болалик» асари бу жиҳатдан ўтиш ҳолатини ифода этади. Асарда хотира рамкаси мавжуд ва шу маънода у Толстой ва Аксаков анъанасига типологик жиҳатдан яқин туради [7]. Бироқ хотирада тикланадиган макон оилавий хоналар эмас, Тошкент маҳалласи, гузар, масжид, мактаб ва қариндошлар хонадонидан иборат. Бола бу маконда ёлғиз кузатувчи эмас, жамоа ҳаётининг иштирокчиси. Ойбек қаҳрамонининг шаклланиши кўпроқ катталар, айниқса оила бошлиқлари ва маҳалла аҳли билан муносабат, уларнинг талаби ва баҳоси орқали кечади. Натижада хотира шакли сақланган ҳолда, унинг мазмуни ахлоқий-ижтимоий тажрибага йўналади. Ойбек асари хотира-таҳлил типи ўзбек насрида аксиологик концепт билан тўлдирилганини кўрсатувчи муҳим далилдир.

Ғ.Ғуломнинг «Шум бола» қиссасида макон очиқ ва ҳаракатчан хусусият касб этади [8]. Қаҳрамон уйдан қочиб, дўсти Омон билан шаҳар ва қишлоқлар бўйлаб сарсон юради, турли хўжайинлар хизматида бўлади, бозор ва йўл муҳитида омон қолиш учун ҳийла ишлатишга мажбур бўлади. М.Бахтин йўл хронотопини тасодифий учрашувлар ва синовлар хронотопи сифатида тавсифлайди [1]. «Шум бола»да йўл ҳар бир янги манзилда қаҳрамон олдига янги ахлоқий танлов қўяди: ҳийла бир томондан омон қолиш воситаси, иккинчи томондан виждон синови вазифасини ўтайди. Боланинг шаклланиши ички мушоҳада орқали эмас, қилмиш ва унинг оқибатлари орқали кечади. Қиссанинг ҳажвий-пикареск табиатига қарамай, саргузаштлар занжири ахлоқий тажриба тўпланиши мантиқига бўйсунади. Распутин қаҳрамони билан қиёсланганда, ҳар иккала болани оиладан узоқда очлик ва пул масаласи синайди, бироқ рус ёзувчиси бу синовни уят туйғусига, ўзбек ёзувчиси эса хатти-ҳаракат ва унинг ижтимоий баҳосига кўчиради.

Х.Тўхтабоевнинг «Сариқ девни миниб» романида макон сеҳрли восита ёрдамида чексиз кенгаяди [10]. Сеҳрли қалпоқча Ҳошимжонга кўринмас бўлиш имконини бериб, уни мактаб ва оила интизомидан озод қилгандек бўлади. Аммо бу озодлик ҳам охир-оқибат синов маконига айланади: қаҳрамон қаерга бормасин, енгил ҳаёт орзуси меҳнат, ўқиш ва ҳалоллик талаби билан тўқнашади. Эртак унсурлари бу ерда болани ташқи оламга чиқариш ва уни ахлоқий хулосага олиб келиш вазифасини бажаради. Макон қанча кенгайса, синов шунча кескинлашади ва бу ўзбек насридаги аксиологик парадигманинг саргузашт жанридаги ифодасидир.

Эркин Аъзамнинг қиссалари ва ҳикояларида макон қайта торайиб, кўча ва маҳалла доирасига қайтади, лекин бу ерда болалик дунёси ҳимояланган уй эмас, болалар жамоаси ва унинг қоидаларидан иборат бўлади [11]. «Шайтончалар кўчаси» номининг ўзи кўчани алоҳида болалар дунёси, ўз тартиби ва шўхлиги бор жамоа макони сифатида белгилайди. «Эртак билан хайрлашув» сарлавҳаси эса болаликдан чиқишни эртак маконидан ажралиш тарзида англатади. «Музқаймоқ» каби асарларда кичик маиший ҳодиса ахлоқий маъно касб этади. Аксаков қаҳрамони болаликка таассурот орқали кирса, Эркин Аъзам қаҳрамонлари болаликдан ахлоқий воқеа орқали чиқади. Бу қарама-қаршилик икки адабиётдаги болалик маконининг икки хил вазифасини яққол кўрсатади.

Макон талқинидаги фарқ ровий ва бола нигоҳи ўртасидаги муносабатда ҳам намоён бўлади. Толстой ва Аксаков асарларида катта ёшли ровий болалик маконини секинлаштирилган, батафсил тасвир орқали қайта тиклайди; тасвирнинг ўзи хотиранинг ишлаш жараёнига айланади ва ҳар бир буюм, хона ёки манзара боланинг руҳий ҳолати билан боғланади. Бундай ҳикоя усулида макон психологик тасвирнинг воситаси бўлиб хизмат қилади [4]. Ўзбек асарларида эса ровий кўпроқ воқеа кетма-кетлигига, қаҳрамоннинг бир жойдан иккинчисига ўтишига ва ҳар бир манзилда унга берилган баҳога эътибор қаратади. «Шум бола»даги ҳикоянавислик анъанаси, ҳангома ва гурунг оҳанги маконни тасвирлаш объектидан кўра ҳаракат майдонига айлантиради. Ойбекда эса тасвирнинг батафсиллиги сақланади, бироқ у кўпинча маҳалла урф-одатлари, маросимлар ва катталар ўгити билан тўйинади. Натижада ҳикоя усули ҳам макон концептига мос равишда шаклланади: бирида макон боланинг ичидан кўрилади, иккинчисида бола маконнинг ичида, жамоа нигоҳида кўрсатилади.

Макон ва вақт муносабати ҳам шу тамойилга бўйсунади. Рус автобиографик насрида болалик вақти циклик хусусиятга эга: кун тартиби, фасллар алмашинуви, оилавий байрамлар ва қишлоқ мулкига қайтишлар болалик дунёсининг барқарорлигини таъминлайди, бу барқарорликнинг бузилиши эса болаликнинг тугаши сифатида англанади. Ўзбек насрида болалик

вақти кўпроқ чизиқли, синовлар занжири тарзида тузилади: ҳар бир воқеа қаҳрамонни камолот сари бир қадам олға суради ёки уни ахлоқий хато олдида тўхтатади. Бахтин тарбия романининг турли кўринишларида қаҳрамон ва замон муносабати турлича эканини кўрсатган [2, 212–213-б.]. Мазкур кузатув рус ва ўзбек болалик насрида замоннинг ҳам концепт билан боғлиқлигини тасдиқлайди: биринчисида вақт хотирада тўхтатиб қўйилган ҳолат, иккинчисида эса шахсни синаб, шакллантириб борадиган жараёндир.

Қиёсий таҳлил болалик хронотопи бола образининг тасодифий белгиси эмас, балки болалик концептининг таркибий кўрсаткичи эканини асослайди. Рус насрида макон интериоризация қилинади: мулк, уй ва табиат боланинг идроки ва хотирасида ички тажрибага айланади, воқеа эса онгда кечади. Ўзбек насрида макон социаллашади: маҳалла, кўча ва йўл болани жамоа олдига чиқаради, воқеа эса қилмиш ва унинг ахлоқий баҳосида юз беради. М.Бахтин ажратган тарбия романининг биографик ҳамда дидактик-педагогик турлари [2, 212–213-б.] шу икки парадигманинг назарий асоси сифатида хизмат қилиши мумкин.

Шу билан бирга, бу фарқ мутлақ чегара эмас, ҳукмрон тенденциядир. Распутин ҳикояси рус адабиётида ижтимоий синов маконининг пайдо бўлишини, Ойбек асари эса ўзбек адабиётида хотира-таҳлил шаклининг ўзлаштирилишини кўрсатади. Ушбу чегара ҳолатлар болалик ҳақидаги насрнинг типлари миллатлараро эканини, уларни тўлдирувчи болалик концепти эса миллий маданият ва қадриятлар тизимига боғлиқлигини тасдиқлайди. Хулоса қилиб айтганда, болалик маконининг қиёсий таҳлили рус ва ўзбек адабиётидаги бола образларини бир ҳодисанинг икки услубий варианти сифатида эмас, икки фарқли болалик концептининг бадиий гавдаланиши сифатида талқин этишга имкон беради. Бу хулоса бола образини ўрганишда макон ва замон категорияларини типологик таҳлилнинг мустақил мезони сифатида қўллаш зарурлигини кўрсатади.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Художественная литература, 1975.

2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1986.

3. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. – Л.: Наука, 1979.

4. Гинзбург Л.Я. О психологической прозе. – Л.: Художественная литература, 1977.

5. Тюпа В.И. Анализ художественного текста. – М.: Академия, 2009.

6. Қуронов Д. Адабиёт назарияси асослари. – Тошкент, 2019.

7. Oybek. Bolalik xotiralarim / Nashrga tayyorlovchi N.Karimov. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. – 336 b.

8. G'ulom G'. Shum bola. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. – 192 b.

9. Распутин В.Г. Уроки французского // Военное детство. – М.: Детская литература, 2022. – С. 6–40.

10. Тўхтабоев Х. Сариқ девни миниб. – Тошкент, 1982.

11. Erkin A'zam. Ertak bilan xayrlashuv: qissalar va hikoyalar. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2007. – 200 b.

12. Толстой Л.Н. Детство.

13. Аксаков С.Т. Детские годы Багрова-внука